

Marco Miotto

Ο ἄρχων τῶν ἀρχόντων καὶ ἀμηρᾶς τῶν ἀμηράδων Γεώργιος ο Αντιοχεύς

Ο Γεώργιος ο Αντιοχεύς είναι μια ξεχωριστή και ενδιαφέρουσα μορφή της μεσαιωνικής ιστορίας του ευρωμεσογειακού κόσμου. Κατά τη διάρκεια της μακρόχρονης σταδιοδρομίας του υπηρέτησε ως γραφειοκράτης, αξιωματούχος και διοικητής, αρχικά τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, εν συνεχεία τους Ζιρίδες εμίρηδες της Ιφρίκιας (σημ. Τυνησία) και τελικά τον Ρογήρο του Ωτβίλ, κόμη και αργότερα βασιλιά της Σικελίας¹.

Στη Σικελία η σταδιοδρομία του Γεωργίου έφτασε στο απόγειό της: υπεύθυνος για τα οικονομικά του κράτους, μεγάλος μεταρρυθμιστής και επί χρόνια επικεφαλής του κρατικού διοικητικού συστήματος, διπλωμάτης, στρατιωτικός ηγέτης και ναύαρχος του σικελικού στόλου.

Παράλληλα με την πολιτική και στρατιωτική δραστηριότητά του ο Γεώργιος ο Αντιοχεύς αναδείχθηκε σε βασικό διαμεσολαβητή μεταξύ της νέας νορμανδολατινικής κυρίαρχης ελίτ της Σικελίας και των υπηκόων της, οι οποίοι διέφεραν από αυτή στη γλώσσα και τη θρησκεία.

Ο Γεώργιος γεννήθηκε στην Αντιόχεια το 1064². Ο πατέρας του λεγόταν Μιχαήλ³ και ήταν γραφειοκράτης στην υπηρεσία της βυζαντινής

¹ Ο Ρογήρος Β΄ γεννήθηκε στην πόλη Μιλέτο της Καλαβρίας (την αρχαία Μίλητο) το 1095. Έγινε Κόμης της Σικελίας το 1105 και μέχρι το 1112 κυβέρνησε υπό την αντιβασιλεία της μητέρας του Αδελαΐδας ντελ Βάστο. Το 1130 έγινε Βασιλιάς της Σικελίας (*Rex Siciliae, ducatus Apuliae et principatus Capuae*), τίτλος που περιελάμβανε τη Σικελία και όλη τη νότια Ιταλία υπό νορμανδική κυριαρχία. Βλ. F. Chalandon, *Histoire de la domination normande en Italie et en Sicile*, τ. I-II, Paris 1907 (ανατ. New York 1960) (στο εξής: F. Chalandon, *Domination*), τ. I, σ. 355 κ.ε.

² Για το ζήτημα της ηλικίας και της χρονολογίας γέννησης του Γεωργίου, βλ. V. Prigent, *L'archonte Georges, prôtos ou émir ?*, *Revue des Études Byzantines* 59 (2001) 193-207, σ. 200-201, όπου ο συγγραφέας αντιμετωπίζει με σκεπτικισμό τις πληροφορίες που δίνει ο al-Maqrīzī για τα βιογραφικά στοιχεία του Γεωργίου, διατυπώνοντας μάλιστα την υπόθεση πως ο al-Maqrīzī αποδίδει στον Γεώργιο τη χρονολογία γέννησης του πατέρα του, Μιχαήλ καθώς και όλη τη διοικητική δραστηριότητά του στη βυζαντινή βόρεια Συρία. Αντίθετη άποψη εκφράζει η Adalgisa de Simone, *Note sui titoli arabi di*

κρατικής διοίκησης στην Αντιόχεια και σε άλλες περιοχές της βυζαντινής Συρίας⁴. Η μητέρα του λεγόταν Νύμφη, αλλά αργότερα, στη Σικελία, έγινε μοναχή και πήρε το όνομα Θεοδούλη⁵. Ο Γεώργιος είχε τουλάχιστον έναν αδελφό, ονόματι Συμεών⁶. Νυμφεύθηκε κάποια Ειρήνη, πιθανώς όταν ζούσε ακόμη στη Συρία, με την οποία απέκτησε τρεις γιους, τον Μιχαήλ, τον Συμεών και τον Ιωάννη, και μία κόρη, τη Μαρία, που έγινε και αυτή μοναχή στη Σικελία⁷.

Giorgio di Antiochia, στο M. Re - Cristina Rognoni (εκδ.), *Byzantino-Sicula V. Giorgio di Antiochia: L'arte della politica in Sicilia nel XII secolo tra Bisanzio e l'Islam. Atti del Convegno Internazionale* (Palermo, 19-20 aprile 2007) [Quaderni dell'Istituto Siciliano di Studi Bizantini e Neellenici "Bruno Lavagnini" 17], Palermo 2009 (στο εξής: *Giorgio di Antiochia*), σ. 283-308 (στο εξής: A. de Simone, Titoli arabi), εδw 283-288. Οι λεπτομερέστερες και εκτενέστερες πληροφορίες για τη βιογραφία του Γεωργίου είναι εκείνες που βρίσκονται σε ένα από τα έργα του al-Maqrīzī με τίτλο *Kitāb al-muqaffā al-kabīr*, έκδ. Muḥammad al-Ya'lawī, τ. I-VIII, Bayrūt (Βηρυτός) 1991 (στο εξής: al-Maqrīzī, *al-Muqaffā*), τ. III, σ. 18-20. Αγγλική μετάφραση του κειμένου που αναφέρεται στον Γεώργιο παραθέτει ο Jeremy Johns στο βιβλίο του *Arabic Administration in Norman Sicily: The Royal Diwān*, Cambridge 2002 (στο εξής: J. Johns, *Arabic Administration*), σ. 80-82.

³ Ibn 'Idārī al-Marrākuṣī, *Kitāb al-bayān al-muḡrib*, έκδ. G. S. Colin - É. Lévi-Provençal, τ. I-II, Leiden 1948, τ. I, σ. 313. — al-Tiḡānī, *Rihla*, έκδ. al-Dār al-'Arabīyya li-l-Kitāb, Tūnus (Τύνιδα) 1981 (στο εξής: al-Tiḡānī), σ. 333. — Ibn Ḥaldūn, *Tārīḥ* (*Kitāb al-ībar*), έκδ. Ḥalīd Ṣaḥāda - Saḥīl Zakkār, τ. I-VIII, Bayrūt (Βηρυτός) 2001 (στο εξής: Ibn Ḥaldūn), τ. II, σ. 278, τ. V, σ. 234, τ. VI, σ. 214, 223-224. — al-Maqrīzī, *al-Muqaffā*, τ. III, σ. 18. — al-Maqrīzī, *Itti'āz al-ḥunafā'*, έκδ. Ḥamāl al-Dīn al-Ṣayyāl κ.ά., τ. I-III, al-Qāhira (Κάιρο) 1996, τ. III, σ. 188.

⁴ al-Tiḡānī 333. — Ibn Ḥaldūn, τ. VI, σ. 214. — al-Maqrīzī, *al-Muqaffā*, τ. III, σ. 18. Ο al-Maqrīzī γράφει πως αυτός και η οικογένειά του υπηρέτησαν για κάποιον χρονικό διάστημα τον βασιλιά της Κωνσταντινούπολης (و عمل هو وأهل بيته الملك القسطنطينية مدة), ενώ ο al-Tiḡānī και ο Ibn Ḥaldūn, που εδώ τον ακολουθεί σχεδόν κατά γράμμα, περιορίζονται στο να αναφέρουν ότι είχε εκπαιδευτεί [στα οικονομικά και τα λογιστικά] στη Συρία, στην Αντιόχεια και αλλού (وبرع في الحساب وتهذب بالشام بانطاكية وغيرها).

⁵ N. Buscemi, *Appendix ad tabularium regiae ac imperialis capellae Divi Petri in regio palatio panhormitano*, Palermo 1839, σ. 12-14. — G. Cozza-Luzi, Delle epigrafi greche di Giorgio Ammiraglio, della madre e della consorte, *Archivio Storico Siciliano* n. s. 15 (1890) 22-34. — L. T. White, *Latin Monasticism in Norman Sicily* [The Mediaeval Academy of America, Monograph 31], Cambridge, MA 1938, σ. 260, έγγραφο XVIII. — L.-R. Menager, *Amiratus - Ἀμῖρατ. L'Émirat et les origines de l'Amirauté (XIe-XIIIe siècles)* [Bibliothèque Générale de l'École pratique des Hautes Études, VIe section], Paris 1960 (στο εξής: L.-R. Menager, *Amiratus*), σ. 54. — E. Τσολάκης, Άγνωστα έργα ιταλοβυζαντινού ποιητή του 12^{ου} αιώνα, *Ελληνικά* 26 (1973) 46-66, σ. 62. — Augusta Acconcia Longo, Gli epitaffi giambici per Giorgio di Antiochia, per la madre e per la moglie, *Quellen und Forschungen aus italienischen Bibliotheken und Archiven* 61 (1981) 25-59 (στο εξής: A. Acconcia Longo, Epitaffi giambici).

⁶ al-Maqrīzī, *al-Muqaffā*, τ. III, σ. 19, όπου το όνομα Συμεών αναφέρεται με την αραβική μορφή *Sī'mān* (سيمان).

⁷ L.-R. Menager, *Amiratus* 54, όπου και οι πηγές.

Οι αραβικές πηγές αναφέρουν ότι τα μέλη της οικογένειας του Γεωργίου ήταν ὅλοι «λογιστές» (*ḥiṣṣāb* στα αραβικά)⁸, φαινόμενο σύνηθες στον Μεσαίωνα, όταν ειδικές γνώσεις και ικανότητες μεταδίδονταν ἀπὸ πατέρα σε γιο και ὀρισμένα επαγγέλματα ασκούσανταν οικογενειακῶς. Ἄλλωστε, οἱ χριστιανοὶ τῆς Συρίας εἶχαν μεγάλη παράδοση ὡς γραφειοκράτες και διοικητικοὶ υπάλληλοι στα διάφορα ἰσλαμικά κράτη που διαδέχθηκαν το ἓνα το ἄλλο στην περιοχή ἀπὸ τον 7^ο μέχρι τον 12^ο αἰῶνα⁹.

Γύρω στο 1087-1088 ο Γεώργιος και ἡ οικογένειά του μεταφέρθηκαν στην Ἰφρῖκία, περίπου στη σημερινή Τυνησία. Ο ζιρίδης εμίρης Ταμίμ ανέθεσε στον Γεώργιο σημαντικές διοικητικές υπηρεσίες που αφορούσαν κυρίως τα δημοσιονομικά του εμιράτου και τὴ συλλογή των φόρων¹⁰.

Ο Γεώργιος υπηρέτησε τον Ταμίμ για πάνω ἀπὸ εἴκοσι χρόνια, ἀπολαμβάνοντας τῆς ἐμπιστοσύνης και τῆς ἐκτίμησής του. Δεν εἶχε ὁμως τὴν ἴδια σχέση με τον γιο του Ταμίμ Γιάχια, με τον ὁποῖο υπήρχε ἔντονη ἔχθρα. Ὄταν ο Γιάχια διαδέχτηκε τον πατέρα του το 1108, ο Γεώργιος, φοβούμενος για τὴ ζωὴ του, ἤρθε μυστικά σε ἐπαφή με τον «βεζίρη» του Ρογήρου Β', τότε ἀκόμη κόμη τῆς Σικελίας, ἓναν χριστιανό με το διπλό ὄνομα Χριστόδουλος/Abd al-Rahmān¹¹.

Το 1108-1109 ο Γεώργιος και ἡ οικογένειά του ἐγκατέλειψαν κρυφά τὴν Ἰφρῖκία με ἓνα σικελικό πλοῖο και ἐφτάσαν στη Σικελία, ὅπου θα περνοῦσε το ὑπόλοιπο τῆς ζωῆς του ὡς τον θάνατό του το 1151¹².

⁸ al-Tiḡānī 333. — Ibn Ḥaldūn, τ. VI, σ. 214. — al-Maqrīzī, *al-Muqaffā*, τ. III, σ. 19.

⁹ Ο πιο γνωστός ἀπὸ τους Σύρους χριστιανούς που υπηρέτησαν τις ἰσλαμικές ἀρχές ἐντασσόμενοι στον κρατικό μηχανισμό εἶναι ο ἅγιος Ἰωάννης ο Δαμασκηνός. Ο παππὸς του και ο πατέρας του, που στις αραβικές πηγές ὀνομάζονται Mansūr (Νικηφόρος) και Sarḡūn (Σέργιος) ἀντίστοιχα, εἶχαν ἐπίσης υπηρέτησει στη διοίκηση του κράτους των Ομαγιαδών. Βλ. D. R. Thomas (ἐκδ.), *Syrian Christians under Islam. The First Thousand Years*, Leiden – Boston – Köln 2001, σ. 19 κ.ε.

¹⁰ al-Tiḡānī 333. — Ibn Ḥaldūn, τ. VI, σ. 214. — al-Maqrīzī, *al-Muqaffā*, τ. III, σ. 19. Σύμφωνα με τον al-Tiḡānī, ο Ταμίμ τον ἔκανε ἐπικεφαλὴς των ἐξόδων και των ἐσόδων του και ἔτσι ὅλα τα ἔσοδα των μουσουλμάνων [τῆς Ἰφρῖκίας] βρέθηκαν στα χέρια του και στα χέρια των συγγενῶν του. Ο al-Maqrīzī ἀναφέρει πως ο Ταμίμ ἔμεινε ἱκανοποιημένος με τις διοικητικές ικανότητές του και τον διόρισε *āmil*, δηλαδή υπεύθυνος για τὴ συλλογὴ φόρων, τῆς πόλης Σούσα. Ο δε Ibn Ḥaldūn ἀναφέρει μόνο ὅτι τον χρησιμοποίησε και του ἔδωσε ἓνα ἀξίωμα.

¹¹ al-Tiḡānī 333. — Ibn Ḥaldūn, τ. VI, σ. 214. — al-Maqrīzī, *al-Muqaffā*, τ. III, σ. 19. Για τον Χριστόδουλο/Abd al-Rahmān βλ. παρακάτω.

¹² Η ἐπιτύμβια ἐπιγραφή στον τάφο του Γεωργίου ἀναφέρει ὡς ἔτος θανάτου το 6659 ἀπὸ Κτίσεως Κόσμου (1^η Σεπτεμβρίου 1150 – 31 Αυγούστου 1151). Για το κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς και τὴν ἱστορία του, βλ. A. Acconcia Longo, *Epitaffi giambici*. Βλ. ἐπίσης, L.-R. Menager, *Amiratus* 54. — J. Johns, *Arabic Administration* 82 σημ. 138. Οἱ αραβικές πηγές ἀναφέρουν ὡς χρονολογία θανάτου του Γεωργίου το ἰσλαμικό ἔτος

Στη Σικελία ο Γεώργιος υπό την προστασία του τότε επικεφαλής της κρατικής διοίκησης, του «εμίρη» Χριστόδουλου (‘Abd al-Rahmān)¹³, υπηρέτησε αρχικά ως *stratigotus* στη μικρή πόλη Iatina (σημ. San Giuseppe Iato) στη δυτική Σικελία¹⁴, ενώ αργότερα ανέλαβε σημαντικότερες χρηματοοικονομικές, διοικητικές και διπλωματικές υπηρεσίες. Ο Γεώργιος έφτασε να είναι ο αρχηγός όλου του διοικητικού μηχανισμού του Βασιλείου της Σικελίας, σύστημα το οποίο ο ίδιος αναδιαμόρφωσε ριζικά, πάνω σε πρότυπα κυρίως αραβοϊσλαμικά. Σε αυτόν οφείλεται μεταξύ άλλων η ίδρυση της *duana regia*, του βασιλι-

546, που αντιστοιχεί στο διάστημα 20 Απριλίου 1151 – 7 Απριλίου 1152 του γρηγοριανού ημερολογίου, γεγονός που επιτρέπει να τοποθετηθεί ο θάνατος του Γεωργίου στο διάστημα 20 Απριλίου-31 Αυγούστου 1151. Βλ. Ibn al-Aṭīr, *al-Kāmil fī ’l-tārīḥ*, έκδ. Dār al-Kutub al-‘Alamiyya, τ. I-XI, Bayrūt (Βηρυτός) 1987 (στο εξής: Ibn al-Aṭīr), τ. IX, σ. 363. — al-Ṣafadī, *Kitāb al-wāfi bi-l-wafiyāt*, έκδ. M. Amari, *Biblioteca arabo-sicula ossia raccolta di testi arabici che toccano la geografia, la storia, le biografie e la bibliografia della Sicilia*, Lipsia 1857 (στο εξής: al-Ṣafadī), σ. 657. — al-Maqrīzī, *al-Muqaffā*, τ. III, σ. 19.

¹³ Ο εμίρης Χριστόδουλος αποκαλείται έτσι στα ελληνικά και λατινικά έγγραφα. Σε κάποια λατινικά έγγραφα αποκαλείται όμως και Cristoforus, ενώ στα αραβικά έγγραφα, καθώς και στις αραβικές αφηγηματικές πηγές αναφέρεται ως ‘Abd al-Rahmān al-Naṣrānī (ο Δούλος του Ελεήμονος [Θεού] ο χριστιανός) ή, πιο σπάνια και μόνο σε αφηγηματικές πηγές, ‘Abdāllah (ο Δούλος του Θεού). Δεν έχει ακόμη αποσαφηνιστεί αν ήταν ένας αραβόφωνος χριστιανός ή ένας μουσουλμάνος που είχε ασπαστεί τον Χριστιανισμό. Διηύθυνε την κρατική γραφειοκρατία της νορμανδικής Σικελίας από το 1107 περίπου μέχρι το 1127. Για τον Χριστόδουλο/‘Abd al-Rahmān, βλ. M. Amari, *Storia dei musulmani di Sicilia*, τ. I-III, Firenze 1854-1872 (στο εξής: M. Amari, *Musulmani di Sicilia*), τ. III, σ. 357-371. — L.-R. Menager, *Amiratus* 28-44, ο οποίος απορρίπτει την πιθανότητα ο Χριστόδουλος να ήταν αραβικής καταγωγής, επικαλούμενος το γεγονός ότι υπήρξε συνιδρυτής δύο εκκλησιών στη Σικελία και επίσης ότι αναφέρεται από πηγές της εποχής ως πολύ θρησκευόμενος άνθρωπος (σ. 30), και καταλήγει πως ήταν ελληνόφωνος από τη νότια Ιταλία. Ο Menager, εδώ και σε άλλα σημεία της μελέτης του, δεν φαίνεται να λαμβάνει υπόψη το γεγονός ότι ένας Άραβας μπορούσε να είναι χριστιανός και ταυτίζει τον όρο «Άραβας» με «μουσουλμάνος». Βλ. L.-R. Menager, *Amiratus* 28-44. — H. Takayama, *The Administration of the Norman Kingdom of Sicily*, Leiden - New York - London 1993 (στο εξής: H. Takayama, *Administration*), σ. 50-53. — J. Johns, *Arabic Administration* 86 κ.ε. — Vera von Falkenhäusen, I funzionari greci nel Regno Normanno, στο *Giorgio di Antiochia*, σ. 165-202 (στο εξής: V. von Falkenhäusen, *Funzionari greci*), εδώ 180-183.

¹⁴ M. Amari, *Musulmani di Sicilia*, τ. III, σ. 111. — F. Chalandon, *Domination*, τ. I, σ. 374. — L.-R. Menager, *Amiratus* 48 και 200. Το Iatina προέρχεται από το αραβικό όνομα της πόλης (Gaṭīn/غطين). Ο *stratigotus* ήταν κατώτερος αξιωματούχος, υπεύθυνος για τη διοίκηση και την απονομή δικαιοσύνης στα αστικά κέντρα. Αργότερα, την εποχή των Χοενστάουφεν, οι αρμοδιότητές του ήταν κυρίως δικαστικές. Βλ. Beatrice Pasciuto, «Stratigotus», *Enciclopedia Federiciana* (2005), προσβάσιμο στο www.treccani.it.

κού διβανίου, της κρατικής υπηρεσίας που ήταν υπεύθυνη για τη διαχείριση ὅλης της βασιλικῆς παρουσίας¹⁵.

Ιδιαίτερη επιτυχία είχαν οι διπλωματικές αποστολές στην Αίγυπτο, στην αυλή των Φατιμιδῶν χαλιφῶν που τού είχαν ανατεθεί ἀπὸ τον Ρογήρο, ο οποίος καθ' ὅλη τη διάρκεια της βασιλείας του φρόντισε να διατηρεῖ καλές σχέσεις με τους Φατιμίδες της Αιγύπτου¹⁶.

Το καλοκαίρι του 1123 ἀνέλαβε για πρώτη φορά στρατιωτικό ρόλο, ὅταν ηγήθηκε μαζί με τον Χριστόδουλο/Abdurrahmān της αποτυχημένης εκστρατείας για την κατάληψη της πρωτεύουσας των Ζιριδῶν, ἀλ-Μαχντία¹⁷. Σε ἓνα ἐγγράφο του 1125 εμφανίζεται για πρώτη φορά με τον τίτλο του εμίρη (ἀμειράς)¹⁸. Στο ἴδιο ἐγγράφο ἀναφέρεται για τελευταία φορά ο εμίρης Χριστόδουλος, ἢ ἀλλιῶς 'Abdurrahmān, γεγονός που συνηγορεῖ υπέρ της ἀξιοπιστίας της ἀφήγησης των ἀραβικῶν πηγῶν, σύμφωνα με τις οποίες ο Χριστόδουλος/Abdurrahmān ἔπεσε σε δυσμένεια, ἐπειδὴ ο Γεώργιος τον διέβαλλε συνεχῶς στον βασιλιά Ρογήρο, ο οποίος τελικά τον καθαίρεσε και τον ἀντικατέστησε με τον ἴδιο τον Γεώργιο¹⁹.

¹⁵ L.-R. Menager, *Amiratus* 44-55. — H. Takayama, *Administration* 53, 66-68, 90-91. — A. Metcalfe, *The Muslims of Sicily under Christian Rule*, στο G. A. Loud - A. Metcalfe (ἐκδ.), *The Society of Norman Italy* [The Medieval Mediterranean 38], Leiden - Boston - Köln 2002 (στο ἐξῆς: *The Society of Norman Italy*), σ. 289-317 (στο ἐξῆς: A. Metcalfe, *Muslims of Sicily*), ἐδῶ 298, 300-301. — H. Takayama, *L'organizzazione amministrativa del regno normanno di Sicilia*, στο E. Cuozzo (ἐκδ.), *Studi in onore di Salvatore Tramontana*, Pratola Serra 2003, σ. 415-429, ἐδῶ 421-427. — A. de Simone, *Titoli arabi* 303-308. — Vera von Falkenhausen, *The Greek Presence in Norman Sicily: The Contribution of Archival Material in Greek*, στο *The Society of Norman Italy*, σ. 253-287 (στο ἐξῆς: V. von Falkenhausen, *Greek Presence*), ἐδῶ 267, 272-273.

¹⁶ al-Tiġāni 333. — al-Maqrizī, *al-Muqaffā*, τ. III, σ. 20, ο οποίος γράφει πως ο Ρογήρος τον ἔστειλε πολλές φορές ως πρέσβη στην Αίγυπτο (وبعث جرجي رسولا إلى مصر كرات متعددة). Για την πολιτική του Ρογήρου ἀπέναντι στην Αίγυπτο των Φατιμιδῶν, βλ. J. Johns, *The Norman Kings of Sicily and the Fatimid Caliphate*, στο Marjorie Chibnall (ἐκδ.), *Anglo-Norman Studies 15: Proceedings of the Battle Conference and of the XI Colloquio medievale of the Officina di Studi Medievali* 1992, Woodbridge 1993, σ. 133-159. — J. Johns, *I re normanni e i califfi fatimiti. Nuove prospettive su vecchi materiali*, στο *Giornata di studio del nuovo sulla Sicilia musulmana* (Roma, 3 maggio 1993) [Accademia Nazionale dei Lincei, Fondazione Leone Caetani 26], Roma 1995, σ. 9-50.

¹⁷ M. Amari, *Musulmani di Sicilia*, τ. III, σ. 380-387. — F. Chalandon, *Domination*, τ. I, σ. 375-377.

¹⁸ L.-R. Menager, *Amiratus* 47-48, 195-196 (αριθ. 18). Ο Γεώργιος ο Ἀντιοχεύς εμφανίζεται με τον τίτλο του εμίρη και σε ἄλλα τέσσερα ἐγγράφα που χρονολογούνται το 1124 (δύο), το 1126 και το 1127, τα οποία ο Menager θεωρεῖ μη γνήσια. Βλ. L.-R. Menager, *Amiratus* 47-48, 191-192 (ἐγγράφο 16), 192-195 (ἐγγράφο 17), 196-198 (ἐγγράφο 19), 198-199 (ἐγγράφο 20). Βλ. ἐπίσης A. de Simone, *Titoli arabi* 299.

¹⁹ al-Maqrizī, *al-Muqaffā*, τ. III, σ. 19.

Σε δύο έγγραφα του Φεβρουαρίου του 1133, ένα στα ελληνικά και το άλλο στα λατινικά, ο Γεώργιος ο Αντιοχεύς εμφανίζεται για πρώτη φορά με τους τίτλους *άρχων των ἀρχόντων και ἀμηράς των ἀμηράδων*, και *admiratus admiratorum* αντίστοιχα²⁰. Από τότε φαίνεται να άρχισε η περίοδος της παντοδυναμίας του στη νορμανδική αυλή του Παλέρμιο.

Οι διοικητικές μεταρρυθμίσεις του Γεωργίου είχαν ως συνέπεια, μεταξύ άλλων, τη μείωση της σημασίας και του αριθμού του ελληνόφωνου στοιχείου στην κρατική διοίκηση της νορμανδικής Σικελίας προς όφελος κυρίως του αραβόφωνου. Από τα πρώτα χρόνια της νορμανδικής κατάκτησης της Σικελίας ως την τρίτη δεκαετία του 12^{ου} αιώνα, οι υψηλότερες θέσεις στην κρατική διοίκηση είχαν επανδρωθεί με ελληνόφωνους αξιωματούχους από τη Σικελία και από τη γειτονική Καλαβρία. Με τον Γεώργιο τον Αντιοχέα και ακόμη περισσότερο μετά τον θάνατο του Ρογήρου Β΄, το 1154, η σημασία των Ελλήνων μειώθηκε αισθητά²¹.

Οι μεγάλοι υπουργοί των τριών Γουλιέλμων και του Τανκρέδου (περίοδος 1154-1194) ήταν Ιταλοί λατινικής καταγωγής, όπως ο Μαίιο του Μπάρι και ο Matteo d'Aiello και μερικοί Σικελοί επίσκοποι ή ευνούχοι από την Ιφρίκια, πρώην μουσουλμάνοι που είχαν βαπτιστεί χριστιανοί, όπως ο Pietro, ο Martino και ο Riccardo²².

Η πολιτική άνοδος του Γεωργίου πρέπει να ευνόησε την έλευση στη Σικελία άλλων χριστιανών από τη Συρία. Οι αναφορές σε άλλους Αντιοχείς, πέρα από τους συγγενείς του Γεωργίου, είναι περιορισμένες αλλά σημαντικές. Ένας Θεόδωρος Αντιοχεύς ίδρυσε, πιθανώς το 1141, τη μονή του Αγίου Νικολάου του Χούρχουρο (San Nicolò del Churchuro) στο Παλέρμιο²³.

²⁰ L.-R. Menager, *Amiratus* 200 (αριθ. 23) για το λατινικό έγγραφο, 200-201 (αριθ. 24) για το ελληνικό έγγραφο, του οποίου παραθέτει γαλλική μετάφραση. Το πλήρες κείμενο του ελληνικού εγγράφου, που εμπεριέχει και μία παράγραφο στα αραβικά, βρίσκεται στο S. Cusa, *I diplomati greci ed arabi di Sicilia, pubblicati nel testo originale, tradotti ed illustrati*, τ. I-II, Palermo 1868-1882 (ανατ. σε ενιαίο τόμο, Köln - Wien 1982) (στο εξής: S. Cusa, *Diplomi*), τ. II, σ. 515-517 (αριθ. V).

²¹ V. von Falkenhausen, *Greek Presence* 262 κ.ε. — V. von Falkenhausen, *Funzionari greci* 188.

²² J. Johns, *Arabic Administration* 222-228. — V. von Falkenhausen, *Funzionari greci* 188.

²³ S. Cusa, *Diplomi*, τ. I, σ. 22-23 (αριθ. VII), όπου αναφέρεται ως «Θεόδωρος Αντιοχένος». Για τον Θεόδωρο Αντιοχέα, βλ. H. Bress - Annliese Nef, *Les Mozarabes de Sicile (1100-1300)*, στο E. Cuozzo - J.-M. Martin (εκδ.), *Cavaliere alla conquista del Sud. Studi sull'Italia normanna in memoria di Léon-Robert Ménager*, Roma - Bari 1998, σ. 134-156 (στο εξής: H. Bress - A. Nef, *Mozarabes*), εδώ 138. — J. Johns, *Arabic Administration* 317, ο οποίος υποστηρίζει πως ήταν ένας από τους γιους του Γεωργίου. — V. von Falkenhausen, *Funzionari greci* 195. — H. Bress, *Arabi per lingua, Greci per rito: i mozarabi di Sicilia con e dopo Giorgio*, στο *Giorgio di Antiochia*, σ. 263-282, εδώ 268 (στο εξής: H. Bress, *Arabi per lingua*).

Ἄλλοι αραβόφωνοι χριστιανοὶ ἦλθαν στη Σικελία ἀπὸ τὴν ἰσλαμικὴ Ἰσπανία, ἐνῶ ἡ παρατεταμένη σιτοδεία ποὺ μᾶστιξε τὴ βόρεια Ἀφρική στα χρόνια 1142-1148 οδήγησε πολλοὺς μουσουλμάνους νὰ καταφύγουν στὴν τότε οικονομικά ακμάζουσα Σικελία, ὅπου ἐγίναν δεκτοὶ χωρὶς ἰδιαίτερα προβλήματα²⁴.

Ὅπως ἤδη αναφέρθηκε, κάποια στιγμή ο Γεώργιος ο Αντιοχεύς ἀρχισε νὰ ονομάζεται στα ἐγγράφα με εἰδικούς καὶ ἰδιαίτερους τίτλους, ποὺ δὲν εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ προηγουμένως στὴ διοικητικὴ ἱεραρχία τοῦ νορμανδικοῦ βασιλείου τῆς Σικελίας. Οἱ διπλοὶ τίτλοι ἄρχων τῶν ἀρχόντων καὶ ἀμηρᾶς τῶν ἀμηράδων ἀντανακλοῦν ἰσλαμικά μοντέλα, ὅπου ο διπλασιασμός τοῦ τίτλου ἀντιστοιχεῖ στο πρῶτος ἢ στο πρόθεμα ἀρχι- τῶν βυζαντινῶν τίτλων²⁵. Ἀρχισαν νὰ χρησιμοποιοῦνται σὲ μια περίοδο, ὅταν ο Γεώργιος ἀποκτοῦσε ὅλο καὶ περισσότερες ἐξουσίες, καὶ σὲ μια κρατικὴ οντότητα, τῆς ὁποίας ἡ γραφειοκρατικὴ καὶ διοικητικὴ δομὴ γινόταν ὅλο καὶ ωριμότερη, ἀποτελεσματικότερη καὶ πολυπλοκότερη. Ὑπῆρχαν ωστόσο δυσκολίες στὴν ονοματοδοσία αὐτῶν τῶν νέων δομῶν, ἐξοῦ καὶ ἡ υιοθέτηση ξένων τίτλων καὶ ἡ συνύπαρξη παλιῶν καὶ νέων. Ἡ ἀσάφεια πολλαπλασιαζόταν ἀπὸ τὴ σύγχρονη χρῆση τριῶν διοικητικῶν γλωσσῶν, τῆς ἐλληνικῆς, τῆς αραβικῆς καὶ τῆς λατινικῆς. Οἱ τίτλοι τοῦ Γεωργίου τοῦ Αντιοχεῶς, ποὺ τόσο ἐχρὸν ἀπασχολήσει τοὺς νεότερους μελετητές, ἐντάσσουν τὸν πολιτικὸ καὶ πολιτειακὸ πολιτισμὸ τῆς Σικελίας σὲ ἓνα ευρύτερο μεσογειακὸ πλαίσιο, ὅπου ἐντοπιζοῦνται διάφορες ἐπιρροές ἀπὸ τὸ Βυζάντιο, τὴ Συρία, τὴν Αἴγυπτο τῶν Φατιμίδων καὶ τὴν Ἰφρική τῶν Ζιριδῶν, ἐπιρροές ποὺ ἀκολουθοῦσαν τὶς ἴδιες διαδρομὲς τῆς περιπετειώδους ζωῆς τοῦ Γεωργίου τοῦ Αντιοχεῶς²⁶.

Ὁ Γεώργιος ο Αντιοχεύς δὲν περιορίστηκε στὴν ἀναδιοργάνωση τῶν διοικητικῶν δομῶν τοῦ νορμανδικοῦ κράτους τῆς Σικελίας. Κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ παρατηρεῖται ἐντονὴ «ἀνατολικοποίηση» τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας, με τὴν υιοθέτηση βυζαντινῶν καὶ αραβοῖσλαμικῶν προτύπων. Ὁ al-Maqrīzī γράφει χαρακτηριστικὰ ὅτι ο Γεώργιος: *Ἐκρυσσε με ἓνα πέπλο τὸν Ρογήρο ἀπὸ τοὺς υπηκόους τοῦ καὶ τοῦ υπέδειξε νὰ ντύνεται με ρούχα παρόμοια με ἐκεῖνα τῶν μουσουλμάνων, νὰ μὴν ἰπεύει ἐξῶ ἀπὸ τὸ παλάτι καὶ νὰ μὴν ἐμφανίζεται δημοσίως, παρὰ*

²⁴ H. Bresc – A. Nef, *Mozarabes* 154-155, 156. – A. Metcalfe, *Muslims of Sicily* 211.

²⁵ H. Takayama, *Administration* 210-211. — A. de Simone, *Titoli arabi*. — E. Kislinger, *Giorgio di Antiochia e la politica marittima tra Normanni e Bisanzio*, στο *Giorgio di Antiochia*, σ. 47-63 (στο ἐξῆς: E. Kislinger, *Politica marittima*), ἐδῶ 48-49.

²⁶ A. de Simone, *Titoli arabi* 308.

μόνο στις γιορτές ... να είναι κάτω από ανεξήλιτο και να φέρει πάντα το στέμμα²⁷.

Με τον Γεώργιο τον Αντιοχέα η εξωτερική πολιτική του νορμανδικού Βασιλείου της Σικελίας απέκτησε και αυτή νέες διαστάσεις και νέες μεθόδους. Ο εδαφικός επεκτατισμός αποτελούσε παράδοση των Νορμανδών της Κάτω Ιταλίας, αρχικά σε ατομικό επίπεδο και με περισσότερο τυχοδιωκτικό χαρακτήρα, αργότερα μεθοδικότερα και με σαφή γεωπολιτικό στόχο την ενοποίηση ολόκληρης της νότιας Ιταλίας υπό τη νορμανδική κυριαρχία. Από τη δεκαετία του 1120 όμως, με κέντρο τη Σικελία, ο νορμανδικός επεκτατισμός απέκτησε μια εντονότερη θαλάσσια διάσταση, με στόχο την εδραίωση της νορμανδικής ηγεμονίας στην κεντρική Μεσόγειο, γεγονός που αναπόφευκτα έφερε τους Νορμανδούς σε σύγκρουση με το Βυζάντιο και τους συμμάχους του Βενετούς και Γερμανούς, και συγχρόνως με τις ισλαμικές δυνάμεις της βόρειας Αφρικής.

Την περίοδο 1131-1149 ο Γεώργιος ηγήθηκε σειράς ναυτικών εκστρατειών σε διάφορες περιοχές της κεντρικής και ανατολικής Μεσογείου: κατά του Αμάλφι (1131)²⁸, κατά των Πιζάνων που είχαν εκστρατεύσει στη Νότια Ιταλία (1134, 1135)²⁹, κατά της βόρειας Αφρικής (1135, 1143, 1146, 1148)³⁰, κατά της Κέρκυρας (1147-1148, 1149)³¹, της Πελοποννήσου, της Εύβοιας, της Αθήνας και της Θήβας (1148)³², και κατά της ίδιας της Κωνσταντινούπολης (1148)³³. Μάλιστα, σύμφωνα με αραβικές και βενετικές πηγές, οι άνδρες του έριξαν φλεγόμενα βέλη μέσα στα βυζαντινά ανάκτορα³⁴.

²⁷ al-Maqrīzī, *al-Muqaffā*, τ. III, σ. 20. Για τις πολιτικές σκοπιμότητες αυτών των πράξεων, βλ. U. Bongianino, *Al-Ḥadra al-Ruġġāriyya. Arabismo e propaganda politica alla corte di Ruggero II*, *Arte Medievale* s. IV 2 (2012) 95-120 (στο εξής: U. Bongianino, *Al-Ḥadra al-Ruġġāriyya*).

²⁸ *Alexandri Telesini Abbatis Ystoria Rogerii regis Siciliae, Calabriae atque Apulie*, έκδ. Ludovica de Nava [Fonti per la storia d'Italia 112], Roma 1991, σ. 1-92, II, 8, σ. 27. Ο Γεώργιος ο Αντιοχεύς αναφέρεται ως «*Georgius Maximus Ammiratus*». Ο συγγραφέας προσθέτει πως ήταν «*vir quidem Regis fidissimus atque in negotiis secularibus exercitatissimus*». Για τα γεγονότα και το πολιτικό πλαίσιο της εκστρατείας κατά του Αμάλφι, βλ. F. Chalandon, *Domination*, τ. II, σ. 11-12.

²⁹ F. Chalandon, *Domination*, τ. II, σ. 37-50. — E. Kislinger, *Politica marittima* 53.

³⁰ M. Amari, *Musulmani di Sicilia*, τ. III, σ. 405-421. — F. Chalandon, *Domination*, τ. II, σ. 157-166.

³¹ F. Chalandon, *Domination*, τ. II, σ. 135, 143.

³² F. Chalandon, *Domination*, τ. II, σ. 135-137.

³³ F. Chalandon, *Domination*, τ. II, σ. 144.

³⁴ al-Ṣafadī 657. — Ibn al-Aṭīr, τ. IX, σ. 363. — Ibn Ḥaldūn, τ. II, σ. 278-269. — Andrea Dandolo, *Chronica per extensum descripta*, E. Pastorello (έκδ.), *Rerum Italicarum Scriptores*, γ. γ., τ. XII, μέρος Α', σ. 243. — *Sigiberti Chronici continuatio praemonstratensis*, έκδ. G. H. Pertz [Monumenta Germaniae Historiae, SS - Scriptores in

Αυτές οι εκστρατείες σηματοδότησαν τη μέγιστη προσπάθεια των Νορμανδών της Σικελίας για εδραίωση της ηγεμονίας τους στη Μεσόγειο³⁵. Εμφανίστηκε τότε στις πηγές ο *σικελικός στόλος*, νεολογισμός που εξέφραζε έναν νέο γεωπολιτικό παράγοντα. Η Σικελία είχε γίνει, για πρώτη και τελευταία φορά στην μακρόχρονη ιστορία της, ενεργό υποκείμενο και όχι παθητικό αντικείμενο ιστορικών εξελίξεων.

Αυτή η φιλόδοξη και επιθετική πολιτική προϋπέθετε όμως τη διατήρηση ειρηνικών και καλών σχέσεων με άλλα κράτη στην ανατολική και τη δυτική λεκάνη της Μεσογείου, δηλαδή με την Αίγυπτο των Φατιμιδών, που τότε δεχόταν την πίεση των σταυροφορικών κρατών, και με την ισλαμική Ισπανία, το αλ-Άνταλους, που τότε δεχόταν την πίεση των χριστιανικών βασιλείων της βόρειας Ισπανίας.

Οι σικελοαιγυπτιακές σχέσεις ήταν άριστες και οι Νορμανδοί ηγεμόνες της Σικελίας απέφευγαν να εμπλακούν στο σταυροφορικό εγχείρημα, όπου πρωταγωνίστησαν άλλοι Νορμανδοί ηγέτες³⁶. Ο ίδιος ο Γεώργιος ο Αντιοχεύς εστάλη πολλές φορές από τον Ρογήρο ως πρέσβη στην αυλή των Φατιμιδών χαλιφών στο Κάιρο. Οι διπλωματικές επαφές του στέφθηκαν με επιτυχία και προκάλεσαν μεγάλη εντύπωση στην Αίγυπτο, συμβάλλοντας στην άνοδο και την εδραίωση της φήμης του Γεωργίου στον ισλαμικό κόσμο.

Αυτό εξηγεί γιατί η εκτενέστερη και λεπτομερέστερη αναφορά στον Γεώργιο τον Αντιοχέα βρίσκεται στο *Kitāb al-muqaffā al-kabīr*, έργο που ο Αιγύπτιος λόγιος al-Μαφιζί συνέγραψε τον 13^ο-14^ο αιώνα. Το συγκεκριμένο έργο είναι ουσιαστικά ένας κατάλογος προσωπικοτήτων

folio, τ. VI], Hannover 1844, σ. 447-456, εδῶ 454. Επιθέσεις των Νορμανδών κατά της Κωνσταντινούπολης αναφέρουν και ο Νικήτας Χωνιάτης (έκδ. Β. Niebuhr, CSHB, Bonn 1835, τ. II, 8, 5, σ. 130-131) και ο Ιωάννης Κίνναμος (έκδ. Α. Meinecke, CSHB, Bonn 1836, τ. III, 5, σ. 101), οι οποίοι όμως δεν κάνουν μνεία στον Γεώργιο τον Αντιοχέα. Ο Χωνιάτης γράφει πως ναύαρχος του σικελικού στόλου ήταν ο Μαΐος, ενώ ο Κίνναμος δεν αναφέρει κανέναν. Η επίθεση με φλεγόμενα βέλη κατά των ανακτόρων των Βλαχερνών απαντά στον Χωνιάτη, όχι όμως στον Κίνναμο, κατά τον οποίο οι Νορμανδοί περιορίστηκαν στη ληλασία και την πυρπόληση των προαστίων κοντά στο ακρωτήριο Δάμαλιν. Για τη χρονολόγηση της επίθεσης με τα φλεγόμενα βέλη, βλ. E. Kislinger, *Politica marittima* 61.

³⁵ Ch. Dalli, *Bridging Europe and Africa: Norman Sicily's Other Kingdom*, στο J. Carvalho (εκδ.), *Bridging the gaps. Sources, Methodology and Approaches to Religion in History* [Religion and philosophy in society 3], Pisa 2008, σ. 77-93 (στο εξής: Ch. Dalli, *Bridging*). — E. Kislinger, *Politica marittima* 52-57.

³⁶ Ch. Dalli, *Bridging* 83. Για το γνωστό επεισόδιο του κόμη της Σικελίας Ρογήρου Α΄ (1071-1101), πατέρα του Ρογήρου Β΄, που αρνήθηκε να συμμετάσχει στην Α΄ Σταυροφορία, απαντώντας χυδαία στις προτροπές άλλων Νορμανδών ηγεμόνων, βλ. F. Gabrieli, *Storici arabi delle Crociate*, Torino 1987 (Α΄ έκδοση, Torino 1957), σ. 5-6.

που συνδέονται με την Αίγυπτο και σε αυτό οφείλουμε τις περισσότερες πληροφορίες για τη βιογραφία του Γεωργίου³⁷.

Το εγχείρημα του Αφρικανικού Βασιλείου, με την επέκταση της νορμανδικής κυριαρχίας στην απέναντι όχθη της Μεσογείου και τη δημιουργία ενός ενιαίου ευρωπαϊκού κράτους που ήλεγχε την κεντρική Μεσόγειο, υπήρξε βραχύβιο (1146-1160) και δεν άντεξε την ισλαμική αντεπίθεση. Ωστόσο, είναι ενδεικτικό των πολιτικών και γεωπολιτικών βλέψεων της αυλής του Παλέρμο και του παμμεσογειακών διαστάσεων εύρους της διεθνούς πολιτικής του δίδυμου Ρογήρου-Γεωργίου³⁸.

Σε αυτό το πλαίσιο ο Γεώργιος ο Αντιοχεύς προώθησε τη νορμανδική επιθετικότητα μέχρι την ίδια την Κωνσταντινούπολη, της οποίας, ως Σύρος από την Αντιόχεια και γνώστης του ισλαμικού κόσμου, γνώριζε τη συμβολική σημασία, ιδίως για την ψυχосύνθεση των Αράβων, χριστιανών και μουσουλμάνων. Όποιος κατάφερε να κτυπήσει τον *βασιλιά των Ρομ*, μέσα στην ίδια του την πόλη, αποκτούσε αμέσως τεράστια φήμη ανάμεσα στους Άραβες, και όχι μόνο, όπως φαίνεται από τον αντίκτυπο αυτής της ενέργειας, περιορισμένης στρατιωτικής αξίας καθ' εαυτήν, σε όλο τον μεσαιωνικό μεσογειακό κόσμο. Για τον λόγο αυτό αναφέρεται από αραβικές, βυζαντινές και λατινικές πηγές από διάφορες περιοχές της Μεσογείου³⁹.

Οι γνώσεις, η εμπειρία και τα βιώματα του Γεωργίου του Αντιοχέως επηρέασαν και την πολιτική του νορμανδικού κράτους της Σικελίας απέναντι στους μουσουλμάνους υπηκόους του, οι οποίοι αποτελούσαν το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού της Σικελίας, κυρίως στα δυτικά και νότια τμήματα της νήσου⁴⁰.

³⁷ Βλ. παραπάνω σημείωση 2.

³⁸ Για τις νορμανδικές κτήσεις στη βόρεια Αφρική και το Regnum Africae, βλ. D. Abulafia, *The Norman Kingdom of Africa and the Norman Expeditions to Majorca and the Muslim Mediterranean*, *Anglo-Norman Studies* 7 (1985) 26-49. — H. Bresc, *Le royaume normand d'Afrique et l'archevêché de Mahdiyya*, στο M. Ballard - A. Ducellier (εκδ.), *Le partage du monde. Échanges et colonisation dans la Méditerranée médiévale* [Byzantina Sorbonensia 17], Paris 1998, σ. 347-366. — Adalgisa de Simone, *Ruggero II e l'Africa islamica*, στο G. Musca (εκδ.), *Il mezzogiorno normanno-svevo e le crociate. Atti delle quattordicesime giornate normanno-sveve, Bari 17-20 ottobre 2000*, Bari 2002, σ. 95-130. — A. Metcalfe, *The Muslims of Medieval Italy*, Edinburgh 2009 (στο εξής: A. Metcalfe, *Muslims of Medieval Italy*), σ. 160-180.

³⁹ Βλ. παραπάνω σημείωση 35. Όσον αφορά τις αραβικές πηγές, ας υπενθυμίσουμε ότι ο al-Safadi ήταν Αιγύπτιος, ο Ibn al-Aṣīr έζησε και έγραψε τα έργα του στη Μοσούλη του βόρειου Ιράκ. Ο δε Ibn Haldūn ήταν Τυνήσιος αλλά πέρασε τα τελευταία χρόνια της ζωής του στην Αίγυπτο, όπου και ολοκλήρωσε το έργο του *Kitāb al-'ibar*.

⁴⁰ Vera von Falkenhausen, *Il popolamento: etnie, fedi, insediamenti*, στο G. Musca (εκδ.), *Terra e uomini nel Mezzogiorno normanno-svevo, Atti delle settime giornate normanno-sveve, Bari, 15-17 ottobre 1985*, Bari 1987, σ. 39-73 (στο εξής: V. von

Ἡ προσωπικὴ ἐμπειρία τοῦ Γεωργίου ὡς πρώην δῆμι, δηλαδή ὡς μὴ μουσουλμάνου υπηκόου ἐνός ἰσλαμικοῦ κράτους, τοῦ επέτρεψε νὰ συλλάβει καὶ νὰ εφαρμόσει μιὰ πολιτικὴ προσεγγίσεως τῶν μουσουλμάνων τῆς Σικελίας στὸ πλαίσιο τῆς ἠθικῆς καὶ νομικῆς ἀνωτερότητας τοῦ χριστιανικοῦ στοιχείου.

Στὴ Σικελία, καὶ ἀργότερα στὶς νορμανδικές βορειοαφρικανικές κτήσεις, οἱ μουσουλμάνοι, πρώην κυρίαρχοι καὶ «προστάτες» τῶν χριστιανῶν, με ἀντάλλαγμα τὴν πληρωμὴ τοῦ κεφαλικοῦ φόρου, τῆς *τζίζια*, ἦταν τώρα δῆμι ἐνός χριστιανοῦ ἡγεμόνα. Ὁ θεσμὸς τῆς δῆμια επέτρεπε τὴν ομαλὴ καὶ εἰρηνικὴ ἐνταξίη τους στὴ νέα κρατικὴ δομὴ, σὲ ἓνα ξεκάθαρο καὶ προκαθορισμένο νομικὸ πλαίσιο. Ἀυτὰ συνεπάγονταν τὸν σεβασμὸ ἀναγνωρισμένων δικαιωμάτων τῶν δῆμι: δικαίωμα στὴν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία, δικαιοδοτικὴ ἀυτονομία καὶ ἀνεξίθρησκία. Ἐξασφαλιζόταν ἐπίσης ἡ συνεργασία τῶν μουσουλμάνων ποὺ ἐργάζονταν στὴν κρατικὴ διοίκηση ὡς μεσαία στελέχη καὶ τῶν ἡγετῶν τῶν τοπικῶν κοινοτήτων στὴν ὑπαιθρο⁴¹.

Τὴν ἐποχὴ τοῦ Γεωργίου διαμορφώθηκε ἐπίσης μιὰ νέα ἰδεολογία καὶ μιὰ νέα εἰκόνα τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας πρὸς τοὺς ἀραβόφωνους. Τονίστηκε ἡ ἱερότητα καὶ ἡ ἀγιότητα τοῦ μονάρχου (*qiddis* καὶ *qiddisi* στα ἀραβικά κείμενα)⁴². Ἡ βασιλικὴ ἐξουσία χαρακτηρίστηκε με ὄρους ἀραβικοὺς, ἀλλὰ ὄχι ἰσλαμικοὺς. Ἀυτοὶ οἱ ὄροι ἦταν εὐκόλα κατανοητοὶ καὶ ἀναγνωρίσιμοι ἀπὸ τοὺς ἀραβόφωνους, μουσουλμάνους καὶ χριστιανούς, υπηκόους, ἀλλὰ ἦταν θρησκευτικὰ οὐδέτεροι: *εξοχότητα*, *τελειότητα*, *εὐνοία*, *εὐδαιμονία*, *νίκη*. Ὡστόσο, ἡ νορμανδικὴ μοναρχία εἶχε συγκεκριμένα θρησκευτικὰ καὶ πολιτικὰ καθήκοντα, τὰ ὁποῖα διατυπώνονταν με ξεκάθαρο τρόπο καὶ στα ἀραβικά: ἡ βασιλικὴ ἐξουσία ἦταν ἡ *ασπίδα τῆς θρησκείας*, ἡ *βοήθεια τῶν χριστιανῶν*, ἦταν *νικηφόρα γιὰ τὴ θρησκεία τῶν χριστιανῶν*⁴³.

Falkenhause, Popolamento), σποράδην. — H. Bress - A. Nef, Mozarabes 135. — V. von Falkenhause, Greek Presence 266. — A. Metcalfe, Muslims of Sicily 289-290, 312. — A. Metcalfe, *Muslims and Christians in Norman Sicily. Arabic Speakers and the End of Islam*, London - New York 2003 (στο ἐξίς: A. Metcalfe, *Muslims and Christians*), σ. 22-23. — H. Enzensberger, Tecniche di governo in un paese multi-etnico, στο *Giorgio di Antiochia*, σ. 3-46 (στο ἐξίς: H. Enzensberger, Tecniche di governo), ἐδὼ 31.

⁴¹ A. Metcalfe, Muslims of Sicily 295-296. — A. Metcalfe, *Muslims and Christians* 34-36. — A. Metcalfe, *Muslims of Medieval Italy* 106-107. — H. Bress, Arabi per lingua 272. — Annliese Nef, Muslims and Islam in Sicily from the mid-eleventh to the end of the twelfth century. Contemporary perceptions and today's interpretations, στο R. Tottoli (ἐκδ.), *Routledge Handbook of Islam in the West*, London - New York 2015, σ. 55-69, ἐδὼ 57.

⁴² H. Bress, Arabi per lingua 273.

⁴³ H. Bress, Arabi per lingua 274. Βλ. καὶ U. Bongianino, Al-Ḥaḍra al-Ruḡḡariyya 108. Γιὰ τὴ δεδηλωμένη ἀφοσίωση τῶν Νορμανδῶν ἡγετῶν στὸν πόλεμο γιὰ τὴν

Στο εσωτερικό του Βασιλείου της Σικελίας σημαντικότητας υπήρξε ο ρόλος που ο Γεώργιος ο Αντιοχεύς διαδραμάτισε ως πρόσωπο αναφοράς για τους αραβόφωνους χριστιανούς του νησιού, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονταν όλο και περισσότεροι πρώην μουσουλμάνοι που είχαν γίνει χριστιανοί ορθόδοξοι⁴⁴.

Το φαινόμενο των μουσουλμάνων Σικελών που γίνονταν χριστιανοί ασπαζόμενοι το ορθόδοξο δόγμα και όχι το καθολικό των Νορμανδών κυρίαρχων, εξηγείται αφενός από την πολιτισμική και πνευματική εγγύτητα που υπήρχε μεταξύ των μουσουλμάνων και των ορθόδοξων Σικελών, αφετέρου από την αυξανόμενη έχθρα που χώριζε τους μουσουλμάνους από τους Λατίνους, ιδίως τους Λομβαρδούς, τους μετανάστες από τη βόρεια, κυρίως, αλλά και τη νότια Ιταλία, που οι νορμανδικές αρχές προσκαλούσαν στη Σικελία, προσφέροντάς τους γαίες και προνόμια στο πλαίσιο της εποικιστικής πολιτικής τους, πρωταρχικός στόχος της οποίας ήταν η διάσπαση της εδαφικής εγγύτητας μεταξύ των περιοχών όπου υπερερούσε το ισλαμικό στοιχείο, αλλά επίσης μεταξύ των ισλαμικών και των ορθόδοξων περιοχών⁴⁵. Ένα έγγραφο του Ρογήρου Β΄ του 1190 ορίζει πως στην πόλη του Πάττι μπορούσαν να εγκατασταθούν μόνο άνθρωποι, όποιοι και να είναι αυτοί, που μιλάνε λατινικά (*homines, quicumque sint, latine lingue*)⁴⁶,

καθυπόταξη των μουσουλμάνων της Σικελίας, βλ. επίσης Ελένη Τούντα, «Σικελοί» ή «μουσουλμάνοι»: Πόσο θρησκευτικά γινόταν αντιληπτή η θρησκευτική ταυτότητα στον Μεσαίωνα; στο Θ. Κορρές κ.ά. (εκδ.), *Φιλοτιμία, Τιμητικός τόμος για την ομότιμη καθηγήτρια Αλκήμηνη Σταυρίδου-Ζαφράκα*, Θεσσαλονίκη 2011, σ. 601-623, εδώ 607. — Ελένη Τούντα, *Μεσαιωνικά κάτοπτρα εξουσίας. Ιστορικοί και αφηγήματα στο νορμανδικό νότο*, Αθήνα 2012 (στο εξής: Ε. Τούντα, *Μεσαιωνικά κάτοπτρα*), σποράδην, αλλά κυρίως στις σελίδες 116-120 και 236-259.

⁴⁴ V. von Falkenhausen, *Popolamento* 49, 53, 59. — J. Johns, *The Greek Church and the Conversion of Muslims in Norman Sicily?* στο S. Efthymiadis - C. Rapp - D. Tsougarakis (εκδ.), *Bosphorus. Essays in honour of Cyril Mango* [Byzantinische Forschungen. Internationale Zeitschrift für Byzantinistik 21], Amsterdam 1995, σ. 133-157 (στο εξής: J. Johns, *Greek Church*).

⁴⁵ V. von Falkenhausen, *Popolamento* 45-46. — V. von Falkenhausen, *Greek Presence* 259-260. — H. Houben, *Religious Toleration in the South Italian Peninsula during the Norman and Staufen Periods*, στο *The Society of Norman Italy*, σ. 319-339 (στο εξής: H. Houben, *Religious Toleration*), εδώ 326, 328. — A. Metcalfe, *Muslims of Sicily* 291-292, 314, 328. — A. Metcalfe, *Muslims and Christians* 78-79. — A. Metcalfe, *Muslims of Medieval Italy* 121-122. Η έχθρα μεταξύ μουσουλμάνων της Σικελίας και Λομβαρδών ήταν μεγάλη και βαθιά, όπως μαρτυρεί και ο Hugo Falcandus, ο οποίος, εξιστορώντας κάποια γεγονότα του έτους 1161, γράφει χαρακτηριστικά πως μέχρι και σήμερα [οι μουσουλμάνοι] απεχθάνονται τους Λομβαρδούς (*et usque nunc adeo Lombardorum gentem exhorrent*). βλ. *La historia o liber de regno Sicilie e la epistola ad Petrum Panormitane urbis thesaurarium di Ugo Falcando*, έκδ. G. B. Siragusa, Roma 1897, σ. 70.

⁴⁶ G. C. Sciacca, *Patti e l'amministrazione del comune nel Medio Evo* [Documenti per servire alla storia di Sicilia II, 6], Palermo 1907, σ. 217-220 (αφ. 1), εδώ 218.

όπου ως «λατινικά» εννοούνταν οι διάφορες λατινογενείς διάλεκτοι που ομιλούνταν στην Ιταλία ή σε άλλα μέρη της δυτικής Ευρώπης. Σκοπός ήταν ο αποκλεισμός των ελληνόφωνων και των αραβόφωνων, ακόμη και των χριστιανών, από αυτή τη στρατηγικής σημασίας περιοχή⁴⁷. Από τη βόρεια Ιταλία καθώς και από διάφορες περιοχές της Γαλλίας προερχόταν επίσης όλη η πρώτη γενιά Λατίνων επισκόπων της Σικελίας μετά τη νορμανδική κατάκτηση⁴⁸.

Για τους μουσουλμάνους της Σικελίας οι αποστάσεις με τους Λατίνους χριστιανούς ήταν μεγάλες και αγεφύρωτες, ενώ φαίνονταν πολύ μικρότερες και όχι ανυπέρβλητες με τους αραβόφωνους ή τους δίγλωσσους —αραβόφωνους και ελληνόφωνους— ορθόδοξους συντοπίτες τους. Όσοι μουσουλμάνοι της Σικελίας αποφάσιζαν να εγκαταλείψουν την πίστη τους θεωρούσαν ευκολότερη, και κατά κάποιον τρόπο αξιοπρεπέστερη, τη μετάβαση στον Ορθόδοξο Χριστιανισμό. Οι αραβόφωνοι μουσουλμάνοι της Σικελίας αντιλαμβάνονταν τους ελληνόφωνους και αραβόφωνους ορθόδοξους χριστιανούς συντοπίτες τους, τους Σικελούς Ρουμ, ως γλωσσικά και πολιτισμικά συγγενείς τους, γεγονός που ευνόησε τη στροφή τους προς το ελληνορθόδοξο στοιχείο⁴⁹.

Σε αυτή την εξέλιξη σημαντικό ρόλο έπαιξαν το κύρος και η επιρροή του Γεωργίου και άλλων ατόμων του κύκλου του, κυρίως Σύρων από την Αντιόχεια —και αυτοί Ρουμ— οι οποίοι κατά κανόνα ήταν δίγλωσσοι, ελληνόφωνοι και αραβόφωνοι⁵⁰.

⁴⁷ Η πόλη Πάττι (Patti) βρίσκεται στη βόρεια ακτή της Σικελίας, εκεί όπου τελειώνει η περιοχή της Μεσσήνης (Messina), προπύργιο του ελληνορθόδοξου στοιχείου της Σικελίας τον 11^ο αιώνα. Από εκεί περνούσε ο κύριος δρόμος για το έντονα εξισλαμισμένο και εξαραβισμένο Παλέρμιο.

⁴⁸ Τα χρονικά όρια της «πρώτης γενιάς» Λατίνων επισκόπων εκτείνονται από τη δεκαετία του 1080 μέχρι τη δεκαετία του 1110. Ακόμη και τα επόμενα χρόνια, μέχρι περίπου το τέλος του 12^{ου} αιώνα, πολλοί επίσκοποι της Σικελίας ήταν ξένης καταγωγής: βόρειοι Ιταλοί, Νορμανδοί, Άγγλοι, Γάλλοι και Βουργουνδοί. Βλ. N. Kamp, *The Bishops of Southern Italy in the Norman and Staufien Periods*, στο *The Society of Norman Italy*, σ. 185-209, εδῶ 193-199.

⁴⁹ H. Bresc, *Arab Christians in the Western Mediterranean (XIth-XIIIth Centuries)*, στο V. Mallia-Milanes (εκδ.) *Library of Mediterranean History*, τ. I, Malta 1994, σ. 29-71 (στο εξής: H. Bresc, *Arab Christians*), εδῶ 38-42, 58. — H. Bresc - A. Nef, *Mozarabes* 136, 144, 145-147, 148-152. — J. Johns, *Sulla condizione dei musulmani di Corleone sotto il dominio normanno nel XII° secolo*, στο Rosa Maria Carra Bonacasa (εκδ.), *Byzantino-Sicula IV. Atti del I Congresso Internazionale di Archeologia della Sicilia Bizantina* (Corleone, 28 luglio - 2 agosto 1998) [Quaderni dell'Istituto Siciliano di Studi Bizantini e Neollenici "Bruno Lavagnini" 15], Palermo 2002, σ. 275-294, εδῶ 284-287. — A. Metcalfe, *Muslims of Sicily* 311-314. — A. Metcalfe, *Muslims and Christians* 22-23, 27-28, 59, 81 κ.ε. — H. Bresc, *Arabi per lingua* 266-267.

⁵⁰ Βλ. A. Metcalfe, *Muslims of Medieval Italy* 124-128.

Παρόμοιο σχήμα εντοπίζεται και στην περίπτωση της Συρίας κατά τον πρώτο αιώνα της ισλαμικής κυριαρχίας, αν και εκεί οι όροι υπήρξαν αντίστροφοι: οι νέοι κυρίαρχοι ήταν οι μουσουλμάνοι Άραβες, ενώ η προηγούμενη πολιτική, διοικητική και πνευματική ελληνόφωνη ελίτ είχε εγκαταλείψει τη χώρα. Το αραβόφωνο χριστιανικό στοιχείο ανέλαβε τον ρόλο του διαμεσολαβητή μεταξύ των νέων κυρίαρχων, οι οποίοι ήταν μειοψηφία στην κατακτηθείσα χώρα και με τους οποίους μοιράζονταν την ίδια γλώσσα, και των κατακτημένων, που αποτελούσαν την πλειοψηφία του πληθυσμού, και με τους οποίους είχαν την ίδια θρησκεία.

Στην ισλαμική πια Συρία, η γλώσσα της διοίκησης εξακολούθησε να είναι η ελληνική μέχρι το 699-700, περίπου εξήντα πέντε χρόνια μετά την ισλαμική κατάκτηση, πριν αντικατασταθεί από την αραβική⁵¹. Στη νορμανδική Σικελία τα χρονικά όρια είναι περίπου τα ίδια: εξήντα με εξήντα πέντε χρόνια μετά τη νορμανδική κατάκτηση (1190-1195), η λατινική έχει πια εδραιωθεί ως η κυρίαρχη, αν και όχι ακόμη η μοναδική, γλώσσα της διοίκησης του κράτους⁵². Στη Συρία το κοινό σημιτικό υπόστρωμα βοήθησε και επιτάχυνε τον εξαραβισμό σε σχέση με τη Σικελία, όπου οι αλλόγλωσσες ομάδες επέζησαν μέχρι τον 14^ο αιώνα⁵³. Ενώ όμως στη Συρία ο ίδιος ο ισλαμικός νόμος επέτρεψε την επιβίωση των αλλόθρησκων κοινοτήτων μέχρι και σήμερα, στη Σικελία το ισλαμικό στοιχείο εξοβελίστηκε προς όφελος της ενότητας και της ομοιογένειας του κράτους.

Εμβλημα και εργαλείο της πολιτικής της πολιτισμικής προσέγγισης και ενσωμάτωσης του αραβικού στοιχείου του Γεωργίου του Αντιοχέως υπήρξε ο ναός της Santa Maria dell'Ammiraglio, γνωστός και ως La Martorana. Ο ναός είναι το τρίτο κατά σειρά οικοδόμημα που ο Γεώργιος ανήγειρε στη Σικελία. Ήδη το 1124 είχε ιδρύσει μια γυναικεία μονή αφιερωμένη στον Αρχάγγελο Μιχαήλ, η οποία εγκαινιάστηκε το 1126⁵⁴. Αργότερα, στο πλαίσιο της πολεοδομικής

⁵¹ al-Balāḍurī, *Kitāb futūḥ al-buldān*, εκδ. Ṣalāḥ al-Dīn al-Munaḡḡid, τ. I-II, al-Qāhira (Κάιρο) 1956, τ. I, σ. 230.

⁵² V. von Falkenhausen, *Popolamento* 59-60. — V. von Falkenhausen, *Greek Presence* 263-264, 282-283. — H. Enzensberger, *Tecniche di governo* 31.

⁵³ V. von Falkenhausen, *Greek Presence* 284-284. — D. A. Agius, *Who Spoke Siculo-Arabic?* στο M. Moriggi (εκδ.), *Atti del XII Incontro Italiano di Linguistica Camito-semitica (Afroasiatica)*, Ragusa, 6-9 giugno 2005, Cosenza 2007, σ. 25-35 (στο εξής: D. Agius, *Siculo-Arabic*).

⁵⁴ Marina Scarlata, *Lo spazio del potere civico e religioso nella Palermo normanna*. S. Maria dell'Ammiraglio, S. Maria del Cancelliere, S. Maria Nuova o dei Marturano, στο *Giorgio di Antiochia*, σ. 309-339 (στο εξής: M. Scarlata, *Spazio del potere*), εδῶ 324. Για τα έγγραφα, βλ. L.-R. Menager, *Amiratus* 191-192 (αριθ. 16), 196-198 (19), ο οποίος δεν θεωρεί γνήσιο το πρώτο έγγραφο.

αναδιοργάνωσης της πόλης του Παλέρμο από τους Νορμανδούς, ἐκτίσε μία γέφυρα που συνέδεε την πόλη με τους κήπους που βρίσκονταν δυτικά, στην ἄλλη ὄχθη του ποταμού Ορέτο⁵⁵.

Ο ναός της Martorana ιδρύθηκε το 1143 σε ιδιόκτητο οικόπεδο του Γεωργίου, στο κέντρο της πόλης, σε μια περιοχή όπου ο ίδιος είχε ἤδη ἄλλα κτήρια⁵⁶. Πιθανῶς, στον ἴδιο χώρο υπήρχε ἤδη μια γυναικεία μονή, που λεγόταν και αὐτὴ της Σάντα Μαρία, όπου το 1140 ἀπεβίωσε ἡ μητέρα του Γεωργίου, ἡ μοναχὴ Θεοδούλη⁵⁷. Το ἀρχικὸ σχῆμα, ἡ τεχνολογία καὶ ἡ διακόσμηση του κτηρίου εἶναι καθαρὰ βυζαντινές, ἀλλὰ υπάρχουν ἀραβοϊσλαμικὲς ἀναφορές, ὅπως οἱ ἀραβικὲς ἐπιγραφές σε δύο κίονες που φέρουν τὴν *σαλάμα*, τὸ σῆμα-υπογραφή του Γεωργίου του Ἀντιοχεῶς⁵⁸, ἐνῶ στὴ βάση του θόλου υπήρχε ξύλινη ἐπιγραφή στα ἀραβικά με τὴ Μεγάλὴ Δοξολογία, στοιχεῖο που ἀπουσιάζει ἀπὸ τὶς καθολικὲς ἐκκλησίες⁵⁹. Τα ἀραβικά στοιχεῖα τῆς ἐκκλησίας τῆς Σάντα Μαρία σκόπευαν νὰ μεταδώσουν στους ἀραβόφωνους πιστοὺς τῆς Σικελίας ἐκεῖνο τὸ αἶσθημα τῆς οἰκειότητας καὶ του συνανήκειν με τὴ βυζαντινὴ πνευματικότητα καὶ τὰ βυζαντινὰ λατρευτικὰ πρότυπα τῶν ορθόδοξων χριστιανῶν τῆς Συρίας⁶⁰.

Ἡ σημασία του ναοῦ τῆς Σάντα Μαρία γιὰ τον ἀραβόφωνο Χριστιανισμό τῆς Σικελίας ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τον Ἀνδαλουσιανὸ μουσουλμάνο περιηγητὴ Ibn Ḡubayr (1145-1217) που ἐπισκέφθηκε τὴ Σικελία τον χειμῶνα του 1184-1185⁶¹. Στὴν περιγραφή του ναοῦ τῆς Santa Maria dell'Ammiraglio γράφει: *Ἐνα ἀπὸ τὰ πιο ἀξιοσημεῖωτα πράγματα τῶν ἀπίστων που παρατηρήσαμε ἐδῶ εἶναι ἡ ἐκκλησία που λέγεται του Ἀντιοχεῶς. Ἐμεῖς τὴν ἐπισκεφθῆκαμε τὴν ἡμέρα τῶν Χριστουγέννων, που εἶναι μεγάλη γιορτὴ γιὰ τους Χριστιανούς, καὶ τὴν βρήκαμε γεμάτὴ κόσμο, ἄνδρες καὶ γυναῖκες*⁶².

⁵⁵ F. Maurici – M. Minnella, *Antichi ponti di Sicilia*, Palermo 2006, σ. 38 κ.ε.

⁵⁶ S. Cusa, *Diplomi*, τ. I, σ. 68-70 (αριθ. V). Βλ. M. Scarlata, *Spazio del potere* 320-323.

⁵⁷ A. Acconcia Longo, *Epitaffi giambici* 30 κ.ε.

⁵⁸ U. Bongianino, *Al-Ḥadra al-Ruḡḡariyya* 111.

⁵⁹ Μεταγραφή με τὸ πλήρες κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς βρίσκεται στο M. Amari, *Iscrizione arabica nella cupola della chiesa di Santa Maria dell'Ammiraglio*, *Annuario della Società Italiana per gli Studi Orientali* 1 (1872) 1-11. Βλ. ἐπίσης, H. Bresc, *Arab Christians* 41-42. — U. Bongianino, *Al-Ḥadra al-Ruḡḡariyya* 110-111.

⁶⁰ Γιὰ τὰ ψηφιδωτὰ τῆς Santa Maria dell'Ammiraglio καὶ ἐν γένει τὴν ἐσωτερικὴ διακόσμηση τῆς ἐκκλησίας, βλ. E. Kitzinger, *The Mosaics of St. Mary's of the Admiral in Palermo* [Dumbarton Oaks Studies 27], Washington, D.C. 1990.

⁶¹ Ibn Ḡubayr, *Rihla*, ἐκδ. M. Amari, *Biblioteca arabo-sicula ossia raccolta di testi arabici che toccano la geografia, la storia, le biografie e la bibliografia della Sicilia*, Lipsia 1857 (στο ἐξῆς: Ibn Ḡubayr), σ. 76-104.

⁶² Ibn Ḡubayr 92.

Ο Ibn Ġubayr χαρακτηρίζει τον ναό ως το ωραιότερο μνημείο του κόσμου, εξυμνεί την πλούσια εσωτερική διακόσμηση και στέκεται με δέος και κάποια πνευματική ανησυχία μπροστά στα παράθυρα που τυφλώνουν με το φως τους και δημιουργούν στη ψυχή ένα συναίσθημα, από το οποίο, *ας μας κρατήσει μακριά ο Θεός*. Αναφερόμενος στον κτήτορα του ναού γράφει πως ήταν βεζίρης του παππού του τωρινού πολυθεϊστή βασιλιά⁶³.

Ανεκτίμητη για τον μελετητή είναι η αναφορά του Ibn Ġubayr στις «χριστιανές αυτής της πόλης [που] στην εμφάνιση φαίνονται σαν μουσουλμάνες, ομιλούν σωστά αραβικά, ντύνονται και καλύπτονται με πέπλο όπως εκείνες. Σε αυτή τη γιορτή βγήκαν έξω ντυμένες με χρυσοκέντητα μεταξωτά ρούχα, με πολύχρωμα πέπλα και φορώντας χρυσά υποδήματα. Προχωρούσαν προς τις εκκλησίες τους —ή καλύτερα προς τις αγριοφωλιές τους— στολισμένες με κάθε μουσουλμανικό γυναικείο στολίδι, με κοσμήματα, βαφές και αρώματα»⁶⁴.

Η περιγραφή του Ibn Ġubayr μαρτυρεί την ύπαρξη μιας αριθμητικά σημαντικής και φαινομενικά οικονομικά εύρωστης αραβόφωνης χριστιανικής κοινότητας στο Παλέριο περίπου σαράντα πέντε χρόνια μετά τον θάνατο του Γεωργίου του Αντιοχέως, και επιβεβαιώνει επίσης τον κεντρικό ρόλο της εκκλησίας του στην πνευματική και πολιτισμική ζωή αυτής της κοινότητας.

Η σημασία της αραβόφωνης χριστιανικής κοινότητας της Σικελίας επιβεβαιώνεται και από την ύπαρξη εκκλησιαστικών και λειτουργικών κειμένων στα αραβικά⁶⁵. Ακόμη τον 14^ο αιώνα, γύρω στο 1340, στην περιοχή της Αίτνας στην ανατολική Σικελία, όπου το ελληνορθόδοξο στοιχείο ήταν παραδοσιακά ισχυρό, η λειτουργία στις εκκλησίες αλλού γινόταν στα λατινικά, αλλού στα ελληνικά και αλλού στα αραβικά⁶⁶.

Ο ρόλος του Γεωργίου υπήρξε κεντρικός στην πολιτική του Ρογήρου Β΄ για την εδραίωση και την ενίσχυση της νορμανδικής κυριαρχίας και για την ορθή αντιμετώπιση και επιτυχή εκμετάλλευση των πολιτισμικών διαφορών των κατοίκων της Σικελίας, στο πλαίσιο της διαμόρφωσης ενός νέου σχήματος εξουσίας. Τα χρόνια της παντοδυναμίας

⁶³ Ibn Ġubayr 92-93.

⁶⁴ Ibn Ġubayr 93.

⁶⁵ H. Houben, *Religious Toleration* 327-328. — U. Bongianino, *Al-Ĥaḍra al-Ruġġariyya* 109.

⁶⁶ *Ludolphi, rectoris ecclesiae parochialis in Suchem, de itinere Terrae Sanctae liber*, έκδ. F. Deycks, Stuttgart 1851, σ. 20: «*Tamen in Sicilia indifferenter ad tres ritus se habent: in una parte ad ritum latinum, in alia ad ritum Graecorum, in tertia ad ritum Sarcenorum; attamen omnes sunt Christiani, licet ritu different et discordent*». Βλ. J. Johns, *Greek Church* 142 και σημ. 47.

του σηματοδοτούν τη χρυσή εποχή του αραβόφωνου Ορθόδοξου Χριστιανισμού της Σικελίας.

Οι Νορμανδοί ηγέτες θεωρούσαν σκόπιμο να ευνοήσουν το αραβικό στοιχείο εφόσον αυτό θα «εξαγνιζόταν» από τη ισλαμική «βλασφημία». Οι αραβόφωνοι χριστιανοί, οι παλαιοί όπως και οι πρόσφατα προσηλυτισθέντες, εντάσσονταν κατά κανόνα στο ορθόδοξο στοιχείο της Σικελικής χριστιανοσύνης, γεγονός που όχι μόνο δεν αποτελούσε προς το παρόν κίνδυνο για τη νορμανδική νέα κυρίαρχη τάξη, αλλά αντιθέτως μπορούσε να χρησιμεύει ως αντιστάθμισμα απέναντι στη Ρωμαϊκή Εκκλησία.

Οι πρώτες δεκαετίες της νορμανδικής κυριαρχίας χαρακτηρίζονταν από ελαστικότητα και διαλλακτικότητα στις μεθόδους και τους τρόπους διακυβέρνησης. Η αριθμητικά μικρή ομάδα των κατακτητών δεν είχε κανένα συμφέρον να επιβάλει το δόγμα, τη γλώσσα και τα ήθη της, παρά τα όσα διατυπώνονταν στα έργα της νορμανδικής αξιωματικής ιστοριογραφίας⁶⁷.

Μετά τη νορμανδική κατάκτηση στη Σικελία υπήρχαν τέσσερις θρησκευτικές ομάδες: οι μουσουλμάνοι, οι ορθόδοξοι χριστιανοί, οι καθολικοί χριστιανοί και οι εβραίοι. Οι καθολικοί μιλούσαν μία από τις διάφορες λατινογενείς γλώσσες και διαλέκτους που ομιλούνταν εκείνη την εποχή στην Ιταλία και τη Γαλλία· οι ορθόδοξοι μιλούσαν αραβικά ή ελληνικά, ενώ μερικοί από αυτούς ήταν δίγλωσσοι (αραβόφωνοι και ελληνόφωνοι)· οι μουσουλμάνοι μιλούσαν αραβικά, ενώ οι Εβραίοι ήταν επίσης αραβόφωνοι. Τρία ήταν τα συστήματα γραφής που χρησιμοποιούνταν σε επίσημο επίπεδο: το λατινικό, το ελληνικό και το αραβικό αλφάβητο, ενώ το εβραϊκό χρησιμοποιούνταν μόνο σε ιδιωτικό επίπεδο (επιτάφιος επιγραφές, επιστολές κ.ά.), αλλά όλα τα κείμενα γραμμένα με εβραϊκούς χαρακτήρες ήταν στην αραβική⁶⁸. Ο πίνακας που ακολουθεί συνοψίζει την κατάσταση:

⁶⁷ Για την εικόνα των μουσουλμάνων στα έργα των Νορμανδών ιστορικών, βλ. Ε. Τούντα, *Μεσαιωνικά κάτοπτρα* 116-120 και 236-259.

⁶⁸ Η. Enzensberger, *Tecniche di governo* 7-8. — D. Agius, *Siculo-Arabic* 25. Η περίφημη «Τετράγλωσση Επιγραφή» του Παλέρμο του 1149, είναι στην πραγματικότητα τρίγλωσση (αραβική, ελληνική και λατινική) και γραμμένη με τέσσερα αλφάβητα (αραβικό, εβραϊκό, ελληνικό και λατινικό), επειδή το κείμενο γραμμένο με το εβραϊκό αλφάβητο είναι στα αραβικά. Για την επιγραφή, βλ. U. Bongianino, *Al-Ḥaḡra al-Ruḡḡariyya* 97.

Θρησκειμα	Γλώσσα	Σύστημα γραφής (επίσημο)	Σύστημα γραφής (ανεπίσημο)
Καθολικοί	λατινική και λατινογενείς γλώσσες	λατινικό αλφάβητο	λατινικό αλφάβητο
Ορθόδοξοι	ελληνική και/ή αραβική	ελληνικό και αραβικό αλφάβητο	ελληνικό και αραβικό αλφάβητο
Μουσουλμάνοι	αραβική	αραβικό αλφάβητο	αραβικό αλφάβητο
Εβραίοι	αραβική	αραβικό αλφάβητο	αραβικό και εβραϊκό αλφάβητο

Στη Σικελία συνυπήρχαν λοιπόν τέσσερις θρησκείες, τρεις γλώσσες και τέσσερα αλφάβητα.

Βασικός παράγων για την επιτυχία της νορμανδικής κυριαρχίας σε μια πολυεθνοτική και πολυθρησκευτική περιοχή υπήρξε η ικανότητα αφομοίωσης: αυτή ήταν η βασική τεχνική για τη δημιουργία του νέου βασιλείου⁶⁹.

Η σύνθεση και εναρμόνιση διαφορετικών διοικητικών, θρησκευτικών και νομικών συστημάτων που εγγυόταν σε κάθε ομάδα τη διατήρηση και τη λειτουργία ενός πυρήνα ατομικού δικαίου, υπό τον όρο να μην έρχεται σε αντίθεση με τις γενικές αρχές της νορμανδικής μοναρχίας, μαζί με την επιλογή των καταλλήλων ανθρώπων στις κατάλληλες θέσεις και στην κατάλληλη στιγμή για τη διαχείριση της εξουσίας ήταν οι βάσεις για την υπερίσχυση της βασιλικής κεντρικής εξουσίας απέναντι σε κεντρόφυγες δυνάμεις, που αναπόφευκτα υπήρχαν σε μια τόσο σύνθετη και ανομοιογενή πολιτική οντότητα.

Η θρησκευτική διαφορετικότητα και ο θρησκευτικός διαχωρισμός δεν μπορούσαν να ακυρωθούν, αν και ρυθμίστηκαν νομικά πάνω σε ισλαμικά πρότυπα. Κοινό στοιχείο και εν δυνάμει σημείο σύγκλισης ήταν η γλώσσα, εν προκειμένω η αραβική. Το στοιχείο αυτό

⁶⁹ H. Enzensberger, *Tecniche di governo* 39-40. Βλ. επίσης H. Besc, *Arabi per lingua* 272. — E. Τούντα, *Μεσαιωνικά κάτοπτρα* 128-129, 280-281.

αναδεικνύει περαιτέρω τον διαμεσολαβητικό ρόλο των χριστιανῶν Αράβων, κυρίως των Σύρων.

Ο Γεώργιος ο Αντιοχεύς υπήρξε κεντρικό πρόσωπο στις προσπάθειες για τη δημιουργία ενός οργανωμένου κεντρικού κράτους και η δράση του επηρέασε όλο το Νορμανδικό Βασίλειο της Σικελίας, όπου έδρευε και δρούσε, αλλά και την ιταλική ενδοχώρα, παρά τις κοινωνικές, διοικητικές και πολιτικές ιδιαιτερότητες που εξακολουθούσαν να υπάρχουν εκεί. Βασικός ήταν επίσης, όπως ήδη αναφέραμε, ο ρόλος του ως διαμεσολαβητή μεταξύ της νέας νορμανδικής εξουσίας και τις αραβόφωνες κοινότητες της νήσου, οι οποίες αποτελούσαν τη συντριπτική πλειονότητα των κατοίκων της.

Το Regnum Siciliae δημιουργήθηκε και λειτούργησε σε ένα διαμεσογειακό πλαίσιο, που ήταν γεωγραφικό, οικονομικό, πολιτικό και πολιτισμικό. Εδώ, τα τρία βασικά στοιχεία του, το λατινικό, το ελληνικό και το αραβικό, όχι απλά συνυπήρχαν, όπως συνηθίζεται να γράφεται και να λέγεται, αλλά δρούσαν ενεργά και τα τρία, άλλοτε ειρηνικά μεταξύ τους, άλλοτε συγκρουσιακά, και συνδιαμόρφωναν τον χώρο αυτό.

Ωστόσο, το νορμανδικό μοντέλο της Σικελίας πρέπει να ερμηνεύεται λιγότερο με όρους θρησκευτικής ανεκτικότητας και πολιτισμικού σεβασμού και περισσότερο με όρους πολιτικής ανάγκης, πολιτικής καιροσκοπίας και πολιτικής σκοπιμότητας.

Απόδειξη αυτών είναι η σκλήρυνση της στάσης της κυρίαρχης εξουσίας απέναντι στους «άλλους», απέναντι στην πολυπολιτισμικότητα, μόλις αυτή αισθάνθηκε στέρεα εδραιωμένη και αρκετά ισχυρή για να προχωρήσει αρχικά στον περιορισμό της διαφορετικότητας, αργότερα στην αφομοίωσή της ή στη βίαιη κατάργησή της. Αυτή η εξέλιξη αφορά και το ισλαμικό στοιχείο και το ελληνορθόδοξο. Οι τρόποι και τα χρονικά όριά της είναι διαφορετικοί, αλλά η κατάληξη είναι η ίδια.

Έτσι στη Σικελία το Ισλάμ εξαφανίστηκε και η αραβική γλώσσα ξεχάστηκε, όπως ξεχάστηκε η ελληνική και εξέλιπε η Ορθοδοξία.

Η πολιτισμικά, θρησκευτικά και γλωσσικά πολυδιάστατη και ποικιλόμορφη Σικελία των Ωτβίλ άφησε τη θέση της σε μία άλλη Σικελία, λατινόφωνη και ολοκληρωτικά καθολική.

Marco Miotto

**Ὁ ἄρχων τῶν ἀρχόντων καὶ ἀμειβάς τῶν ἀμειβάδων
George d'Antioche**

L'article étudie et analyse le rôle de George d'Antioche dans la vie politique et culturelle de la Sicile au cours des premières décennies de domination normande. En particulier, on cherche de signaler, évaluer et interpréter la politique expansionniste du royaume normand de Sicile dans le Méditerranée, d'analyser la question des musulmans vivant en Sicile, les relations interculturelles sur le territoire et les mutations observées dans ces relations (anciens musulmans qui en dévient Chrétiens partagent la doctrine orthodoxe, christianisme arabophone sicilien, le rôle le des « Antiochiens » etc.).